

ՆՈՐԱՅՐԵԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ

Նորայրի այցեռմար եւ Վենեսիկի համակարգումերի հաւաքումը: — «Բազմակէլ» ի առթիւ: — Կարապետ Կոստանեան: — Մետոյ Վարդ. Տէր-Մովսէսեան եւ Սոկրատ Սփոյանիկոս: — Գլխիկ Լուսինեան: — Խաչատուր Յովհաննիսեան: — Միքայէլ Թամազեան եւ Խորենացու Պատմութեան Լամբրոնացու ձեռագիրը: — Սմբատ Շահագիկ եւ Սամուայի Նամակներ: — Լեւոն Մսերեան: — Սահակ Եպիսկոպոս Խաչայեան: — Կարապետ Եղեան: — Կարապետ Կոստանեան: — Կարապետ Բասմաջեան եւ Պատմութիւն Ճրա Սպորտիստի: — Գարեգին Վարդ. Յովսէփեան եւ Արարատ:

Նորայր Բիւզանդացու անտիպ գրական ժառանգութեան դժբաղտ բաղտի մասին արդէն բաւական գրած եմ Սփիւռքի պարբերականներում: Նորայր իրաւունք ունէր տրամադրել իր 150 հազար շվէդական քրօնն (35 հազար տոլար) հարստութիւնը ըստ իր բարեհայեցողութեան ու նուիրել շվէդական Ֆրեդրիկա Բրեմեր Կանանց Բարեգործական Ընկերութեան. բայց թող եմ տալիս ինձ նկատել, — որքան էլ յարգելի լինէր ամէն մարդու վերջին կամքը բոլորիս համար, — թէ նա բարոյական իրաւունք չունէր իր կէս դարուայ գրական-գիտական աշխատանքների արդիւնք ձեռագրերը կտակել շվէդ կանանց հաստատութեան, երբ մենք ունէինք էջմիածին, Երուսաղէմ, Բարեգործական եւ այլ ազգային հաստատութիւններ: Շվէդ կանայք չգիտէին ի՞նչ անել ու ի՞նչպէս ազատուել Նորայրեան ձեռագրերից, որոնք անպէտք թղթերի կոյտ էր թուում նրանց աչքում: Այդ անհեռաւոր ու անզգոյշ կտակի հետեւանքն է, որ Նորայր Բիւզանդացու ձեռագրերի մի մասը ընդմիջտ կորած է, միւս մասը՝ 35 տարի մնացել է անյայտ ու անտիպ, առանց որեւէ օգտակարութեան հայ բանասիրութեան համար, — ուր Նորայր մի բացառիկ հեղինակաւոր տեղ ունէր իր ժամանակի քառասնամեակին (1876-1915):

Չունելով Վենետիկի Միլիթարեան միաբանութենէն ու քաջուած ապրելով հեռւոր Ստոքհոլմում, Նորայր ամբողջապէս

նուիրուել էր հայ Մատենագիրների նոր, գիտական հրատարակութեան աշխատանքներին, պատրաստելով «քննութեան, քննադատութեան, հմտութեան նուրբ մաղից» անցած ձեռագիրներ մեր հին մատենագիրների. Նա գտնում էր գիտութեան պահանջներին անբաւարարող Միլիթարեան բոլոր հրատարակութիւնները, — պատմական, լեզուաբանական, աշխարհագրական, բնաբանային, բնագիտական եւ այլն: Միլիթարեանները չհասկացան Նորայրի գիտական ճիշտ մտքի իմաստը, որ նա առաջադրել էր դեռեւս 1875 թուին, — երբ պատկանում էր կաթոլիկ միաբանութեան, — իր հօր քեռորդի Հ. Գարեգին Զահրբանաւեանին Փարիզից ուղղած նամակում: Այնուհետեւ՝ ամբողջ քառասուն տարի չէր դադարել նոյնը պահանջել՝ — արժեքների վերազնադատում, ըստ իր բառացի արտայայտութեան:

Նորայր Բիւզանդացու մեծութեան մի հայ բանասէրի ամէն գիտողութիւն ահագին նշանակութիւն ունէր եւ ունի հայագիտութեան համար: Նա ուղղած ունի Տասն հազարից աւելի սխալ ընթերցում կամ սխալ արձագրութիւն մեր գրչագիրների մէջ, — հինգերորդ դարից մինչեւ տասնեակերորդ դարի հայ գրաբարեան հեղինակների: Նա թողել է վեց հասոր, շատ հաստ հատորներ՝ իւրաքանչիւրը հազար էջից աւելի (հինգ հատորը կազմուած, մէկը՝ անկազմ), որոնց մէջ ժողովուած են հայ գրչագիրների մէջ նկատուած սխալները, ուղղելիքները: Նա թողել է մօտ եւան հասոր, մաքուր արտագրուած ու խնամքով կազմուած, հայ յայտնի մատենագիրների գործերի, որոնք՝ կարելի է չկասկածիլ՝ սոսկ արձագրութեան չեն հին ձեռագիրներից, այլ քննական ուսումնասիրութեամբ պատրաստած Հայ Մատենագիրների նոր հրատարակութեան բնագիրներ: Նորայր Բերլինից ստանում էր յատուկ ընկիր քուլթ, իր աշխատանքների վերջնական, մաքուր արտագրութիւնների համար:

Ո՞վ պէտք է, վերջապէս, իր վրայ վերցնի Նորայրի գէթ որեւէ անտիպ աշխատութեան տպագրութիւնը: Կը յաջողուի՞ արդեօք եկող տարին, երբ լրանում է Նորայրի մահուան 35-ամեակը, գէթ որեւէ հրատարակութեամբ յաւերժացնել մեր այդ

մեծ ու դժբաղտ բանասէրի յիշատակը՝ Որդեօք ժամանակը չէ՞ լոյս ընծայել գէթ այն հատորները, ուր ժողովուած են այն քան հազար Նորայրեան ուղղումները, որ հայ մեծ բանասէրը կատարել է հազար երկու հարիւր տարուան ընթացքում (հինգերորդ դարից մինչև տասնևեօթերորդ դարը) լոյս տեսած հայ մատենագիրների մէջ։ Եթէ Նորայրեան մատենաշած և քննած քան հազար սխալ ընթերցումների և սխալ արտագրումների գէթ տասն տոկոսը արդարացի լինին (իսկ ես համոզուած եմ թէ Նորայրեան բոլոր զիտողութիւնները չափազանց հետաքրքրական են հայագիտութեան համար), ապա դարձեալ պէտք է շտապել միջոց տալ հայ բանասէրներին տրամադրել Նորայրեան կէսդարեան ուսումնասիրութեան արգիւնքները։

Հայ մտաւոր աշխարհը, իր ժամանակի մեր մտաւորականութեան ամենահեղինակաւոր շերտը՝ Ներսէս Վարժապետեան, Խրիմեան Հայրիկ, Օրմանեան, Սահակ Ոսպայեան, Կարապետ Եղեան, Կարապետ Կոստանեան, Ստեփանոս Մալխասեան, Մանուկ Աբեղեան, Սմբատ Շահադիզ, Մեսրոպ Տէր-Մովսէսեան, Գարեգին Յովսէփեան և այլն, — օտար ամենահեղինակաւոր հայագէտներ՝ Պրօֆ. Ն. Մառ (Պետերբուրգ), Պրօֆ. Միւլլէր (Վիեննա), Պրօֆ. Տէլա (Հոմ-Պատովա), Նոյնիսկ այնքան ազմական Պրօֆ. Կարիէր՝ որին Նորայր համարում էր զգես հայագիտութեան մէջ, և այլ շատերը՝ չափազանց բարձր էին գնահատում Նորայրի ամէն խօսք հայ բանասիրութիւն հետաքրքրող որևէ հարցի մասին։

Ստորև տալիս ենք մի շարք Նորայրեան նամակներ, որոնք վկայում են այն խոր սէրը ու յարգանքը, որով շրջապատուած էր Սոսկիմովի մեմաւորը Էջմիածնի, Երուսաղէմի, Թիֆլիսի, Մոսկուայի, Պետերբուրգի հայ մտաւորականութեան՝ կողմից, — այն մտաւորականութեան որ հայագիտութեան պարծանքն եղած է իր ժամանակին։ Եւ նմոյշ մը, թէ ինչպէս խոցուած էր Նորայր, վշտացած վնաստիկցիւնների կողմից։

Նորայրեան նամակները տալիս ենք ժամանակագրական կարգով։

1.

Սոսկիմով, 14 Յունուար 1897.

Մեծարգոյ Հ. Սուքիաս Եփրիկեան,

Վաղ ընդունած եմ զՁեր թուղթն անցեալ Հոկտեմբեր 22-ի, որով կը խնդրէք յինչն շուետական նամակագրումեր։ Իսկ այն թուղթն՝ զոր կ'ըսէք թէ երեք ամիս յառաջ (անշուշտ Յուլիսի) գրած էք, չհասաւ յիմ ձեռս։ Ես յանժամ ի Պետրբուրգ էի, բայց իմ բացակայութեանս ժամանակ՝ խնամով հսկող կար ամէն նամակներու եւ լրագրերու վերայ որ կը հասնէին իմ անուանս. զՁեր գիրդ չգտայ ի դարձիս։

1879-ին երբ Կ. Պօլիս էի՝ այցելութեան տոմսակներու պէտս ունէի։ Հարցուցի յայլ և այլ Հայ տպարանս քաղաքին, և զին պահանջեցին երկու արծաթ մէճիտիէ, որ չափազանց թուեցաւ ինձ։ Խորհեցայ որ եթէ յանձնէի տպարան վանացդ՝ ոչ միայն աւելի աժան գնով, այլև շատ աւելի գեղեցիկ տոմսակներ կը ստանայի։ Այսու յուսով զիմեցի առ Տպարանապետն, և ընկալայ զհետեւեալ անհաւատալի պատասխանիդ. —

"Վեցեօկ, 7 Յունիս 1879.

"Ազնուամեծար Տէր,

"Կը ստիպուիմ ծանուցանելու թէ խնդրած տոմսակդ չենք կրնար տալ յարմար գիւրե չունենալու համար։

"Մաղթելով Հրամանքիդ ամենայն առաջնութիւն, եմ

"Աղօթարար

"Հ. Դաւիթ Նազարէթեան,

"Հր. Մխիթարեան",

Յարմար գրեք չունենալու համար բառերուն ստորագծութիւնն յինչն է։

Եթէ նոյն անձն զիմած ըլլար առ իս՝ խնդրելով շուետական նամակագրումեր, ես՝ իբրեւ մարդ որ միշտ պատրաստ եղած է այլոց ծառայութիւն մատուցանելու ըստ իւրում կարի, զանց չէի ընել զիւր խնդրին կատարել, թէպէտ և կը յիշեցնէի զիւր 1879 Յունիս 7-ի գրածն, զոր պատշաճ համարեցայ հաղորդել Ձեզ։

Ներփակեալ կը գտնէք 1872-1884

տարեաց շուետական նամակադրոշերէն 10 հատ, ամէնն ալ öre (էօռէ), 2, 3, 4, 5, 6, 12, 20, 24, 30, 50: Զանունս խնդրեմ չ'արձանագրէք նուիրատուաց ցանկին մէջ, զի չեմ ուզեր որ յետ մահուս ըսուի թէ նորայր օգտակար եղած է Միաբանութեանդ լոկ շուետական ցամակադրութեան նուիրելով:

Կը խնդրեմ որ ներելով իմ դանդաղութեանս առ ի հաճել զՁեզ, ըսէք ինձ թէ հրատարակեցի՞ք զԲարսղի Վեցաւրէի երկրորդ տպագրութիւնն: Կը խնդրեմ ևս որ յղէք ինձ զՎերջին գրացուցակ Տպարանիդ, զի կ'ուզեմ ստանալ զՁեր քանի մի նոր հրատարակութիւնս: Դարձեալ, ըսէք ինձ: խնդրեմ, թէ ո՛ւր է այժմ Հ. Աթանազիէն Վ. Երամեան*): և եթէ զիսէք զՊետրոսեան Հ. Մաղաթեայ հասցէն՝ հաճեցէք ծանուցանել ինձ:

Իմ Հայրուսակի Քննադատութիւնս ի ստացողէն պիտի յղուէր առ Ձեզ. յղուեցա՞ւ թէ ոչ:

Փոխարէն մաղթելով Ձեզ քաջողջութիւն, մնամ ամենայն մեծարանօք

Նորայր.

R. P. Soukias Ephrikian
Mekhitariste
St Lazar
Venise (Italie)

2.

Սոսկնով, 4 Մարտ 1897.

Մեծարգոյ Հ. Յովհաննէս Թորոսեան
Եւ Հ. Ե. Տայեցի,

Ընկալայ զՇրջաբերականն Բազմավիպի զոր բարեհաճած էիք յղել առ իս յ17 Փետրուարի:

Ես ի տասն ամաց հետէ մշտնջենապէս մեռեալ եմ Ս. Ղազարու Մխիթարեան Միաբանութեանդ. և յայնմ գերեզմանի՝ ուր կամ թաղեալ կենդանութեամբս՝ ոչ ինչ

*) Երեմեան է ուղիղն: (Ծանօթութիւնը Նորայրինն է: Ս. Լ.)

այնպէս սիրելի և ցանկալի է ինձ որպէս միայնութիւն և լռութիւն:

Սորին մեծարանօք

Նորայր.

R. P. Jean Thorossian
Mekhitariste
Directeur du Bazmavep*)
St Lazare
Venise (Italie).

3.

Սոսկնով, 4 Յունիս 1897.

Մեծապատիւ Տէր Կ. Կոստանեանց,

Ընկալայ զՎկայաբանութիւն Գորեայ եւ Շմոնի և զՈւսումնասիրութիւն Խորեմացու Մեծ. Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի՝ զորս խնդրած էի ի վստմապատիւ Տ. Յ. Եղեանցէ և Դուք ալ շնորհ ըրած էիք յղել ինձ: Մարտի 1-ին ընկալայ զԱրարատն Յունուարի, և հետզհետէ կ'ընդունիմ զյաջորդ թիւսն: Կը խնդրեմ որ բարեհաճիք մատուցանել զիմ շնորհակալութիւնս առ Մեծ. Սմբագրութիւն ամսաթերթիդ:

Անցեալ տարուոյ Սեպտեմբեր 21-ի նամակաւս գրեցի Ձեզ Կորիւն Վարդապետի մասին: Կ'աղաչեմ ըսէք ինձ թէ կը տպագրուի՞ արդեօք իմ երկասիրութիւնս և պիտի հրատարակուի՞ ի մօտոյ:

Մաղթելով Ձեզ քաջողջութիւն և զօրութիւն, մնամ խորին մեծարանօք

Խ. Ծ. Նորայր.

M. Karapet Costanians
Valarsapat (Edchmiadzine).

4.

Սոսկնով, 25 Յուլիս 1897

Մեծարգոյ Տէր Մեսրոպ Վրդ. Տէր Մովսեսեան,

Երէկ ընկալայ զՍոկրատ Սքոլաստիկոսդ, և կը փութամ մատուցանել ձեզ զիմ

*) Նորայր ջնջած է Directeur du Bazmavep բառեր եւ մակագրել Mekhitariste, ցանկանալով ընդգծել թէ գրում է անհատի, եւ ոչ թէ խմբագրին: Ս. Լ.

շնորհաւորութիւնդ եղեցիկ աշխատութեանդ
և զշնորհակալութիւն պատուական նուէրիդ
համար:

Կ'ըսէք ի Յառաջաբանիդ, երես ԽԱ.,
թէ մինչև այսօր ոչ ոք կարողացաւ ջրել
Կարիերի կարծիքը, և յերես ԽԸ.՝ «ոչ ոք
չփորձեց անգամ հիմնովին քննելու պ.
Կարիերի ասածները, նոյն իսկ պ. Նորայր
Բիւզանդը» իմ կարծեաց և համոզմանց.
հակառակ՝ շատ բան կը գրուի ժամանակիս
հանդէսներուն և հրատարակութեանց մէջ.
Եթէ ձեռնարկէի քննել և ջրել զայլոց՝ ինձ
համար անընդունելի՝ կարծիս և վարկածս,
հարկ պիտի ըլլար բոլորովին մէկդի թողուլ
զիմ գրական պարագմունս և զբաղիլ օ-
տարաց գործերով: Այժմ երկու երեք ամ-
սուան միջոց պիտի ուսումնասիրեմ զՍոկ-
րատը, և պիտի հաղորդեմ ձեզ զիմ կար-
ծիս, զոր կը փափագիմ հրատարակեալ
տեսնել Արարատ ամսագրի: Ըսէք ինձ
խնդրեմ թէ հաստատ է ձեր բնակութիւն
յէջմիածնի վանս, և կարող եմ յղել անդր
զիմ գրութիւնն առ ձեզ:

Յերես ԶԷ. Յառաջաբանիդ՝ զԱբաս
Գրիգոր նոյն կը համարիք ընդ Գրիգորիսի
Արշարունեաց քոռեպիսկոպոսի: Կը գծուա-
րիմ ձայնակցել ձեզ, զի Ընթերցումաց
Մեկնութեան հայկաբանութիւն շատ սիրուն
է, իսկ Սեղբասրոսի Վարուցն՝ անհարթ և
անհամ: Կարինեանցի Մայր Յուցակին մէջ,
յերես 178, թիւ 1608, նշանակեալ է «Գրի-
գորի որդւոյ Աբասայ Պատճառ լայն եւ
նուրբ գրեանց». զոր կը յիշատակէ նաև
Հ. Գար. Զ. ի Հայկ. Հին Դպր. երես 755:
Խնդրեմ քննէք զայս գործ, և զոճն հա-
մեմատէք ընդ Սեղբասրոսի Վարուց: Թե-
րեւս Աբասուն Գրիգոր և Գրիգոր որդի Ա-
բասայ միեւնոյն անձն է. (համեմատէ ի
նախնեաց՝ «Դարեհ Արշամայ, Դարեհ Վըշ-
տասպեայ», փոխանակ «Դարեհ որդի Ար-
շամայ, որդի Վշտասպեայ», այլովքն հան-
դերձ): Դժուարութիւնն՝ միայն ու սեռա-
կանն է, Աբասու՝ փոխանակ Աբասայ, որ
սովորականն է: Խնդրելի է յայլ գիրս Ա-
բասու սեռական:

Խորին մեծարանօք

Խ. Մ. Նորայր.

5.

Սոսկիմ, 6 Յունուար 1898.

Մեծապատիւ Տէր Գ. Լուսինեան,

Ընկալայ զՁեր պատուական թուղթն
Դեկտեմբեր 22-ի, և զ583-587 երեսս բա-
ռարանիդ, զորս ներփակեալ կը դարձնեմ
Ձեզ: Գրեցի երեք չնչին գիտողութիւնս:
Աւրախ եղայ լսելով որ պիտի հրատարա-
կէք զ'Ա. հատորն. կը մաղթեմ քաջառող-
ջութիւն և զօրութիւն մնացելոցն համար:
Հայքուսակի Բնագրասութեան տէր
էք, և ո՛ւմ կամիք՝ կարող էք տալ զայն:
Ես որ և է առարկութիւն չունիմ:

Խորին յարգանօք մնամ

Խոնարհ ծառայ

Նորայր.

6.

Սոսկիմ, 6 Ապրիլ 1898.

Մեծապատիւ Տէր Ռուսուցչապետ Խաչատուր
Յովնանիսեանց,

Ընկալայ ի ժամանակին զԲեւեռագիր
Արձանագրութիւններ Ռուսաց Հայաստա-
նում զոր բարեհաճած էիք յղել առ իս:
Մասնաւոր հաճութեամբ ընթերցայ զՁեր
վերջարանին այն հատուածն՝ որ կը գրա-
նուի յերես 62ա, և կը մատուցանեմ Ձեզ
զիմ ջերմ խնդակցութիւն: Իմ կարծիքս
նոյն է Ձեր կարծեաց հետ, և եթէ ապ-
րիմ՝ կը յուսամ որ մի լիով հրատարակել:

Խորին յարգանօք

Նորայր.

M. le Prof. Christophe Johannessaintz

Institut Lazareff

Moscou (Russie)

(Մնացեալը յաջորդ բիւլով)